

2024, 11(1): 164-184

DOI: <https://doi.org/10.17572/mj2024.1.164-184>

Makaleler

BELLEĞİN ÖTEKİ SİĞINAĞI: MÜSLÜMANLAŞ(TIRIL)MIŞ RUMLARDA SPİRİTÜEL AKTARIMLAR

Mert Kaya¹

Öz

Türkiye ve Yunanistan arasında gerçekleştirilen Nüfus Mübadelesi (1923-1924), insanların dinlerine göre yerlerini değiştirme esasına dayanıyordu. Ancak, bazı kişiler farklı sebeplerle bu mübadeleye katıl(a)madı. Çoğunluğunu kadınların ve çocukların oluşturduğu bu kişiler; evlilik, evlatlık verilme, edinilme veya besleme olma gibi yollarla Türkiye’de kaldı. Mübadeleye dahil ol(a)mayan bu kişiler zaman içinde çoğunluğun dinine tabi olup kendi hikâyelerini yıllarca gizlediler. Bu makalede, Türkiye-Yunanistan mübadelesine dahil ol(a)mamış ve Türkiye’de kalmış Rumların gizli kalmış hikâyelerine, din değiştirme süreçlerine, uzun süren sessiz kalışın sebeplerine odaklanılmaktadır. Bu kişilerin dönüşüm hikâyelerini gizlemelerine rağmen, içinde buldukları durumla, iletişimsel ve kültürel belleğin yardımıyla önceki kültüre özgü spiritüel pratikleri yaşamlarına dahil ederek baş ettikleri sonucuna ulaşılmıştır.

¹ **Mert Kaya**, Doktora öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi İletişim Bilimleri Anabilim Dalı, ORCID ID: 0000-0001-6605-6873, mertkagia@gmail.com

Makale Geliş Tarihi: 18.11.2023 | Makale Kabul Tarihi: 08.03.2024

© **Yazar(lar) (veya ilgili kurum(lar)) 2024**. Atıf lisansı (CC BY-NC 4.0) çerçevesinde yeniden kullanılabilir. Ticari kullanımlara izin verilmez. Ayrıntılı bilgi için açık erişim politikasına bakınız. Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi tarafından yayınlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Müslümanlaştırma, Spiritüalizm, Rumlar, Din Değişirme, Bellek

ANOTHER SHELTER FOR THE MEMORY: SPIRITUAL PRACTICES OF ISLAMIZED GREEKS

Abstract

The Population Exchange between Turkey and Greece was grounded on the idea of exchanging people based on their religion. However, some people were not involved in the Exchange for different reasons, even if they were mandated to. These people, mainly consisting of women and children, avoided the Exchange through marriage and adoption, or were taken as servants. Those who escaped the Exchange converted to the locally dominant religions and concealed their real stories. This article focuses on the hidden stories of the Greeks who were not included in the Turkey-Greece exchange and stayed in Turkey, their conversion processes, and the reasons for the long silence. It was concluded that although these people concealed their transformation stories, they coped with the situation they were in by incorporating spiritual practices specific to the previous culture into their lives with the help of communicative and cultural memory.

Keywords: Islamization, Spiritualism, Greeks, Conversion, Memory

Giriş

1990'lı yıllarda ben çocukken, büyük teyzelerimden biri eşi ile birlikte apar topar Yunanistan'a bir ziyarette bulundu. Geri döndüklerinde bütün aile üyelerini bir araya topladılar ve yaşlı bir adamın kameraya el sallayarak Türkçe kelimeler söylediği bir video izlettiler. Bu adam hakkında hiçbir şey bilmiyordum. Odadaki herkesin dikkatle videoyu izlerken ağladığını hatırlıyorum. Müslümanlaştırılmış Rumlarla ilgili akademik ilgimin kaynağı o gün izlenen bu videoydu: "Kim bu adam?" Bu merak aileme yönelttiğim şu sorularla devam etti: "Siz onu nereden tanıyorsunuz? Türkçeyi nereden biliyor? Neden Yunanistan'da yaşıyor?". O gün kimse bana tatmin edici cevaplar vermemişti. Onları bu mesele hakkında konuşmaları için çok zorlamıştım, ancak ekrandaki o kişinin dedemin kardeşi olduğunu yıllar sonra öğrendim. Böylece gizli kalmış aile hikayemiz de açığa çıkmış oldu. Dedemin kardeşi mübadele sırasında ailesiyle Yunanistan'a gönderilirken, dedem Türkiye'de kalmış ve Müslümanlaş(tırıl)mış bir Rummuş.

Mübadele kelimesi Arapça'da değiş tokuş etmek anlamına gelen *bedel* kelimesinden türetilmiştir. *Mübadil* kelimesi ise başka biri ile değiş tokuş edilen kimse anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2004). Değiş tokuş edilen insanlar ölkelerinden kopartılmış, benim hikâyemde olduğu gibi bazıları yakınlarından ve hatta çocuklarından ayrılmışlardır. Mübadele siyasi bir karar olabilir, fakat çok fazla bireysel sonuç doğurmuştur. Kişiler yaşadıkları bu olumsuz şartlarda yalnız bırakılmıştır. Çoğu zaman inzivaya çekilip sessiz kalmışlarsa da içinde buldukları durumla baş edebilmek için varoluşlarına yönelik anlam arayışında bazı yöntemler geliştirmeleri gerekmiştir. Yer yer kimlik stratejileri uygulamış, belleklerini aktarmış, bazı dini ya da törensel pratiklerini yaşatmışlardır.

Nüfus Mübadelesi'nde kural açık ve nettir: Türkiye'den Bozcada, Gökçeada ve İstanbul, Yunanistan'dan ise Trakya bölgesindeki yerel nüfus hariç, Yunanistan'daki Müslüman Türkler ile Anadolu'daki Hristiyan Ortodoks Rumlar yer değiştirecektir. Bu süreçte Anadolu Rumları buldukları yerde kalabilmek için çeşitli yollar aramıştır. Kimisi Müslümanlarla evlenmiş, kimisi çocuklarını korumak için onları yerli halka bırakıp gitmiştir. Bu esnada kargaşada kaybolan veya kaçırılan çocuklar da söz konusudur. Ortodoks Rumlar Anadolu'da yaşamlarını sürdürmeye devam edebilmek için bazı stratejiler uygulamıştır; dinlerini, daha genel olarak kimliklerini değiştirmişler ya da değiştirmeye zorlanmışlardır. Fakat değişim süreçlerinde bazı geleneklerini aktarmış oldukları, bugünün taşıdığı geçmişin izlerinden anlaşılıyor. Zira Mübadele ile göç, insanların ait oldukları yerden kopmasıyla ya da aidiyet hissettikleri topluluğun parçalanmasıyla beraberinde ruhsal zorluklar getirmiştir. Bu durumla baş edebilmek, öncelikle başka bir bütünün içinde kendini var etme mücadelesini gerektirmektedir. Bu mücadele ise bireyin kendisini ait hissettiği aileyle, köklerle yani aslında geçmişle, geçmişi unutmamakla ve hasretlik çekmekle, bir gün kavuşma umuduyla, inancıyla, beklentisiyle, ayırt edici kimliğini korumakla mümkündür. Anadolu'daki Ortodoks Rumların bu mücadelesi, yarım, eksik, kimsesiz ya da geride kalmış olma duygusunu onarabilme çabası, spiritüel bir alan doğurmuştur. Spiritüellik, onların gizli veya açık törensel pratiklerinde, inandıkları kehanetlerde ortaya çıkmaktadır.

Tarih yazımı, yerinde kalıp zamanla kültürleşme yaşayan ya da kısmen asimile olan bu insanların anlatılarına yer vermemiştir. Hatırlama ve unutma süreçlerini birlikte anlamaya çalışan, kültürel aktarımı sağlanan spiritüel tarafları olan gelenekleri açıklamayı mümkün kılacak hikâyelerden bazıları yakın tarihlerde anlatılmaya başlandı. Nüfus Mübadelesi bağlamında, göç etmesi beklenirken edemeyenlerin, yerinde kalanların, asimilasyona (azınlıkta olanların daha büyük bir topluluğa entegre edilmesi), kültürleşmelere (niceliksel olarak daha büyük bir toplulukla etkileşime girildiğinde kültürde meydana gelen değişiklikler) maruz kalanların yaşadıklarına odaklanan çalışmalar zaman içinde arttı.

Bu çalışmada, yıllar süren çeşitli toplumsal baskılar sebebiyle hikâyelerin nasıl gizli kaldığına, anlatılan hikâyelerde Mübadele sırasında din değiştirmenin gerekçelerine, oluşan çokkültürlü kimlik yapıları ve spiritüel pratiklerin neden, nasıl ve ne biçimde aktarıldığı sorularına cevap aranmaktadır. Çalışmada kendi

hikâyem üzerine düşündüğüm otoetnografik bir yaklaşım benimsenmiş, bununla birlikte dönüşümün tanıklarıyla sözlü tarih görüşmeleri gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, Mübadele'den muaf tutulma konusuyla ilgili olarak da Osmanlı ve Cumhuriyet arşivlerinde yapılan çeşitli araştırmalara başvurulmuştur. Çalışmanın odağı, yıllarca hikâyelerini saklamak zorunda olanların ruhu besleyen ve geçmişte kalanı bugüne getirip kök salmasını mümkün kılan pratiklerle, içinde buldukları durumla baş etme yöntemleridir.

Makalede öncelikle Anadolu Rumları ve Mübadele'nin tarihsel zeminini ortaya koyulacaktır. Ardından yaşadığımız coğrafyaya yabancı olmayan bir pratik olarak din değiştirme süreçleri ele alacaktır. Hatırlamak ve unutmak kavramlarının Mübadele'nin belleği çerçevesinde yeniden düşünüldüğü sonraki başlıkta, aktarım aracı olarak kültürel ve iletişimsel bellek kavramları iredelenecektir. Daha sonra ise spiritüalizmin dinle olan ilişkisi ve spiritüel pratikler alan çalışmasında ulaşılan ya da çeşitli araştırmalarda karşılaşılan gizli kalmış hikâyelerle örneklendirilecektir.

Anadolu Rumları ve Mübadele

Osmanlı döneminde Rumlar sayıca fazla ancak coğrafi olarak dağınık halde olan bir azınlık grubu olarak ön plana çıkmaktadır. Her ne kadar bütün Ortodoks Rum nüfusuna "Anadolu Rumları" dense de bölgesel olarak yaşanan kültürleşmeler dolayısıyla Rumlar arasında da, Pontus Rumları, Karaman Rumları gibi farklı adlandırmalar mevcuttur. Nasıl saf ve tek bir Türk kimliğinden bahsedilemezse, tek tip, kaynaşık, saf bir Rum kimliğinden de bahsedilemez.

Anadolu'daki Rum nüfusu temelde dört kategoriye ayrılabilir: İstanbul Rumları, Anadolu Rumları (Orta Anadolu'dan Batı Anadolu'ya kadar), Pontus Rumları (Karadeniz Bölgesi Rumları) ve Karaman Rumları (Konya, Karaman, Niğde ve yakın çevresi). Şunu da belirtmek gerekir ki; Anadolu Rumları içinde de Bitinya (Doğu Marmara), Trakya ve İzmir Rumları kültürel ve tarihi açıdan birbirinden ayrılmaktadır. Bunlara ek olarak, İstanbul'un Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti ve Rum Patrikliği'nin merkezi olması sebebiyle tarih boyunca Rumlar için her zaman farklı bir yeri olmuş ve Nüfus Mübadelesi'nden muaf tutulmuştur (Kaya, 2018, s. 34).

Pontus Rumları, Yunanca'dan ziyade Pontiaka (Ποντιακά ya da Romeika) denen, Antik Yunanca'ya yakınlığıyla bilinen bir dil konuşmaktadır. Karaman Rumları, "Karamanlıca" olarak da bilinen, Yunan harfleriyle yazılan Türkçe dili kullanmaktadır. Kilise Rumcası olarak bilinen bir dilde dua eden ancak Rumca konuşmayan Anadolu Rum toplulukları olduğu da kayıtlara geçmiştir. Anadolu Rumları modern Yunanca'ya yakın bir dil konuşmaktadır ve kültürleri de birbirine benzemektedir (Cin, 2007). Ancak Mübadele, yukarıda da belirttiğim üzere, dile dayalı olarak değil dine dayalı olarak gerçekleştirildiği için Türkçe ya da Rumca'dan farklı bir dil konuşan tüm Ortodokslar da mübadeleye dahil edilmiştir. Tanzimat ve Islahat reformlarından

önce İslam dinine geçen geniş bir grup Pontos (günümüzde Karadeniz) Bölgesi Rumları Türkiye’de kalmış ve mübadeleye dahil edilmemişlerdir. İslam dinine geçmesine rağmen, açık alanlarda Müslüman isimleri kullanıp evde Rumca isimler kullanan Pontus Rumları hakkında çeşitli çalışmalar mevcuttur. Bazı araştırmalara göre, bu kişiler Pontus Rumcasını konuşmaya devam etmiş ve hatta bazıları gizlice vaftiz olup inanç bağlamında Türk ve Rum kültür karışımı içinde yaşamışlardır (Hasluck, 1921, s. 199-202; Hionides, 1988, s. 99; Pears, 1911, s. 266-267).

Birinci Dünya Savaşı ve Lozan Anlaşması’nın sonuçları dolayısıyla gelişen Mübadele, devlet zorlaması ile hayata geçmiş ve her iki taraf da kendi ulus devletini ve homojen toplum yapısını yaratmak, gerekli unsurları tamamlayabilmek adına bu durumdan istifade etmiştir. Polian’a göre (2004, s. 3) zorunlu göç “devletin, kendi vatandaşı olan ya da olmayan insanları zorlayıcı yöntemler kullanarak göçe zorlaması” anlamına gelir ve bu tanım Mübadele’nin muhteviyatını tanımlama açısından yeterlidir. Bazı Rumların Nüfus Mübadelesi’nden sonra Anadolu’yu terk etmediği gerçeği, bunun bir seçenekmiş gibi algılanmasına sebep olabilir. Bu durumda, Nüfus Mübadelesi sürecini bizzat yaşamış kişilerin hikâyelerine, onların çocuklarının ve torunlarının anlatılarına kulak vermek gerekir.

Lozan Anlaşması’na ek olmak üzere IV numaralı Türk ve Yunan Nüfuslarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol, Türkiye ve Yunanistan Hükümetleri tarafından 30 Ocak 1923 yılında imzalanmıştır (Arı, 2003, s. 92). Sözleşme’ye tabi olan insanların sayısı çeşitli kaynaklarda farklılık gösterse de on dokuz maddeden oluşan resmi dökümana göre yaklaşık olarak 2 milyon insan, yerinden edilmiştir. Yerinden edilen insanların sayısına dair iki ülkenin kayıtları da çelişkilidir. Rum göçmenlerin sayısı 1928 yılındaki Yunanistan nüfus sayımına göre hesaplanmıştır. Buna göre Yunanistan’da doğmamış ve yaşı 7’nin üzerinde olan 1,104,216 kişi Türkiye’den göç etmiştir; bunların 624,954’ü Anadolu’dan, 256,635’si Doğu Trakya’dan, 182,169’u Karadeniz/Pontus Bölgesinden, 38,458’i İstanbul’dan göç etmiştir. Ancak, Amerika Birleşik Devletleri, Batı Avrupa ülkeleri ve Avustralya gibi üçüncü bir ülkeye göç edenler ya da vefat edenler göz önüne alındığında, toplam sayının 1,250,000’e (Hirschon, 1998) ulaştığı düşünülmektedir. Türk tarafınca belirtilen sayılar da tutarlı değildir. Devlet İstatistik Enstitüsü’ne göre, mübadele edilen kişi sayısı 456,720 (1990)’dir. İskan tarihçesi hakkındaki daha eski bir Türkçe yayına göre sayı 499,239 (1932, s. 137)’dur. Mübadele İmar ve İskan Vekaleti’nin mali raporunda belirtildiği üzere ise 458,000 göçmene 1924 yılının Ağustos ayında ödenek bağlamıştır. Pelagidis’in *Refugees of Greece* başlıklı kitabında, Yıldırım’ın da *Diplomasi ve Göç* (2016, s. 128) adlı eserinde atıfta bulunduğu üzere, Türkiye’den gelen toplam Rum sayısı 388,146’dır. Yazar daha kesin bir sayıya ulaşmak için Batı Trakya’dan ve Ege Adaları’ndan göç edenleri de göz önünde bulundurmıştır. Bu durumda, Müslüman göçmenlerin toplam sayısı 518,146’ya yükselmektedir. Ancak, Mübadele esnasında kaybolan kişilerin sayısı ise doğru bir şekilde hesaplanamamaktadır. Kayıp kişi sayısının teyit edilemeyeceği varsayıldığından, araştırmacılar yalnızca hayatını kaybedenlere odaklanmaktadır. Kaybolanların ölmediklerine dair ihtimaller, mübadeleden 40-50 yıl sonra Apostolos Tegopoulos tarafından yönetilen ve

1969 yılında yayınlanan *The Odyssey of an Unrooted* (Η οδύσσεια ενός ξεριζωμένου) isimli, Mübadele’de kaybolup daha sonra “Gâvur Doktor” lakabıyla İzmir’de hayatını sürdüren karaktere odaklanan filmde ve Mübadele esnasında kaybolan yakınları duyurmak ve aramak için Yunanistan’da 1960-70’lı yıllarda yayın yapan *Kızılhaç Arıyor* (Αναζητήσεις Ερυθρού Σταυρού)² gibi ünlü radyo programlarında güçlü bir şekilde dile getirilmiş ve oldukça dikkat çekmiştir.

Yabancı Olmayan Bir Pratik: Din Değiştirmek

Din değiştirmek, bireyler tarafından alınan bağımsız bir karar olarak görülebilir, ancak büyük ölçüde inanç, ülke, doğum yeri, aile, kültür, güvenlik ve bağlı olunan topluluğun güncel durumu gibi dış etkenlere dayanmaktadır. Kayıtlı istisnalar hariç Türkiye ve Yunanistan resmi tarih anlatıları, tüm Müslümanlar’ın ve Ortodokslar’ın Mübadele döneminde kendi ülkelerini terk ettiğini yazmaktadır. Ancak, memleketinde kalmak için din değiştiren insanlardan neredeyse hiç bahsedilmez. Kayıp insanların aileleri Türkiye’deki Rumların toplumsal baskıdan kaçmak için kimliklerini değiştirmeye zorlandıklarına inanmaktadır. Benzer şekilde, Yunanistan’da da aynı sebeplerle Hristiyanlaş(tırıl)mış olan Müslümanlar olabilir. Bu durum sosyal ve politik baskılarla da beslenerek hakkında konuşulmamış birçok gizli aile hikâyesi olmasına ve kültürel kimliğin silinmesine yol açmış, kalanların yeni kimlik stratejileri (Marti, 2008, s. 56-59) uygulamasına sebebiyet vermiştir.

Din değiştirmek Osmanlı İmparatorluğunda bulunan topluluklar için yeni ya da yabancı bir pratik değildir. Belki de bu sebeple Mübadele’den muaf tutulmak için akla gelen ilk çözümlerden biri bu olmuştur. İslam dinine geçmek “ihtida” adı verilen yaygın bir pratiktir. İslam dinine geçen kişiye “mühtedi” adı verilmekteyken, İslam dininden çıkmak “irtidad” olarak belirtilmekte, İslam’dan ayrılana “mürted” denmektedir. İslam dinine geçişlerin temel sebebi güvende hissetmek ve olası fırsatlardan yararlanmak olarak aktarılmakta, *Kadı ve Fetva* kayıtları üzerinden yapılan bazı çalışmalara göre, özellikle 17. yüzyılda din değişiminin sosyal statü kazanmak için bir strateji olarak kullanıldığı belirtilmektedir (Krstic, 2015, s. 41). 19. yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu’nda da din değiştirmenin arttığı görülmektedir, ancak 19. yüzyıl aynı zamanda etnik milliyetçilik ve ulusal yeniden canlanma yüzyılı olduğu için bu değişimlerin sebepleri de farklılaşmaya başlamıştır. Kripto Hristiyanlık / Gizli Hristiyanlık ve İki Dinin İnananları gibi farklı kavramlar ve dini bağlamda farklı pratikler ortaya çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde *mürtedler* kötü, tehlikeli ve vatansız olarak görülmüştür (Ocak, 1998, s.94). 19. yüzyılda Osmanlı Devleti’nde yaşanan siyasi çatışmalar ve Batılılaşma fikri gayrimüslimleri ilgilendiren yeni reformların oluşmasına ortam hazırlamıştır. Bazı dini özgürlükler, Islahat Fermanı’yla 1856 yılında ilan edilmiştir (Deringil, 2017, s.167). Bir kişinin din değiştirmesi için; İslami içerikli derslere kaydolması, bir İmam ve Rahip eşliğinde şهادette bulunması, din değiştirme arzusunu dile

² Kızılhaç Arıyor programı 1915 yılında kurulmuştur ve 400.000 ayrı kayıtlı dünya çapındaki en büyük arama arşivlerinden birine sahiptir. (<http://www.redcross.gr/default.asp?la=1&pid=14> Erişim Tarihi: 20 Kasım 2022)

getirmesi, bir Müslüman ismi alması ve Osmanlı İmparatorluğu yetkilileri eşliğinde resmi din değiştirme belgelerini imzalaması gibi prosedürler belirlenmiş, süreç kontrol edilmeye çalışılmıştır³. Osmanlı İmparatorluğu'nda İslam'a geçiş süreci kolay olmasına rağmen, Ortodoks kilisesi 19. yüzyılda insanları zorla dinlerine geçirdikleri algısı yaratabilir düşüncesiyle Hristiyanlığa geçişleri zorlaştırmıştır (Kenanoğlu, 2004).

Osmanlı İmparatorluğu'nun neredeyse her bölgesinde farklı farklı Gizli Hristiyan grupların olduğu kayıtlarda yer almaktadır. Bu grupların üyelerinin hem vaftiz hem de sünnet edildiği, kendi isimleri dışında bir de Müslüman isimlerinin olduğu, Ramazan aylarında oruç tutup, aynı zamanda Hristiyan ayinlerini takip ettikleri aktarılmakta (Bryer, 1983), bu çerçevede farklı ve karma dini pratiklerin geliştirildiği anlaşılmaktadır⁴. İnanç özgürlüğüne dair yeni ve demokratik reformların ardından, yukarıda belirtilen tüm bölgelerde Gizli Hristiyanların, aslında gerçekten Müslüman olmadıkları ve yeniden Hristiyanlığı benimsediklerine dair durumlarını ifşa ettikleri bilinmektedir. En ünlü iki Kripto Hristiyan grubunun Pontus bölgesinden olan Stavriotslar ve Krumnililer olduğu, Rumca konuşan bu Müslüman grupların, Karadeniz bölgesinde yaşadığı, madenlerde çalıştıkları ve içlerinden bazılarının reform döneminden sonra Hristiyanlığa yeniden geçiş yaptığı çeşitli çalışmalarda aktarılmıştır. (Andreadis, 1999; Tzedopoulos, 2009; Bryer, 1983).

Mübadele dönemindeki din değiştirenler genellikle Müslüman aileler tarafından hanelerine kabul edilen kaybolmuş Rumlardır. Sürgün edil(e)meyen Ermeniler için de asimilasyonu teşvik etmek amacıyla benzer politikaların uygulandığı kayıtlarda geçmektedir (Üngör, 2012). 1915 sürgünü sırasında Ermeni toplumundan din değiştirenlerin sürgün edilmekten muaf tutulduklarına dair birçok örnek de bulunmaktadır (Akçam, 2014). Binlerce yıldır yaşanan topraklarda kalmaya devam etmek için tek koşulun din değiştirmek olduğu bir durumda, din değiştirmenin söz konusu topluluk bireyleri tarafından çekinilen bir pratik olmadığı düşünülebilir.

Politik Bir Sancı Olarak Bellek: Hatırlamak ve Unutmak

Mübadiller için din değiştirmek geçmişi gizlemeyi de beraberinde getirmiştir. Bu türden 'unutuşlar' benim aile hikâyem için de geçerlidir. Yıllar süren sessizliklerinden sonra aile büyüklerim için geçmişin sırlarını taşımak fazlaca ağır geldiğinden olsa gerek, saklı tutulmuş hikâyelerini anlatma ihtiyacı hissettiler. Herzog'un (2009, s. 115) da dediği gibi aslında insanlar aile hikâyelerini unutmazlar, sadece kötü hikâyelerin yerini bir başkasıyla değiştirirler. Bu sebeple, bunu durumun "yeniden akla getirme" olduğu not düşülmeli. Çekilen acılar sonsuza dek sessiz kalmaz. Acılar dile getirildiğinde, hatırlandığında ya da anımsandığında

³ BOA Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği (DH-HMŞ) 13/47 6 Temmuz 1904.

⁴ Bu Kripto-Hristiyanlara Yunanca "meso-meso", "paramesoi" ve "dipistia"; Sırpça "droverstvo"; Kıbrıs'ta konuşulan Rum lehçesinde "patsolosi", "apostoliki" ve "linovamvakoi" ve Arnavutça "Iaraskendimanoi" denildiği belirtilmektedir (Deringil, 2017, s.168).

diyelim, yüzleşmek, bir sağalma sürecinin başlangıcını oluşturabilir. Örneğin görüşmecilerimden biri (62)⁵ yüzleşme süreciyle ilgili olarak “Sarhoş oldun mu hiç? Böyle aşırı sarhoş oldun mu? Parmak atıp kusmak diye bir şey vardır. Kusmasam olmaz. Öyle bir şey bu. Bir rahatlama yani. Kimliğin yükü var çünkü sırtımda” sözüyle dile getirmiştir. Bir diğer görüşmecim (48)⁶ ise yüzleşme sürecini ve sonrasını “Kandırılmış hissettim. Kabul etmedim önce. Salak yerine konmuş gibiydim. Çok kızdım. Sonra dedim, yalnız değilim, kimbilir daha kimler vardır, onlar için de mücadele etmeliyim ve aktivist oldum” sözleriyle dile getirirken, bir diğer görüşmecim (44)⁷ “Babama gavur derlerdi, çok kızardım. Sanki o sebep olmuş gibi babamla kavga ettiğim olurdu. Hayır yani nereden çıktı bu diye. Sonra alıştık. Bunun bir değer olduğunu anladık. Kuzenlerim bile telefonumda Rumca isimle kayıtlı şimdi” diyerek açıklamıştır. Bu doğrultudan da bakıldığında, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başından itibaren toplumsal çerçevesiyle tartışılan bellek kavramı (Olick ve Robbins, 1998, s.106) acılarla, saklı geçmişlerle yüzleşmek için iyi bir araçtır diyebiliriz.

Son 10 yıldır, sahada yaptığım görüşmelere göre Mübadele döneminde din değiştiren insanların belleklerini ikinci ve üçüncü nesillere aktardığı görülmektedir. Yukarıda paylaştığım bazı saha örneklerinde görüldüğü gibi aile hikâyelerini unutmak ya da hatırlamak isteyen bireylerde belleğin dönüştürücü gücü farkedilmiştir. Oysa resmi tarih mübadillerin belleğindeki gerçeklikten bihaberdir. Örtük kalmış gerçeğin perdesini aralamanın tek yolu kalanlara, dini değiştir(il)en insanların hikâyelerine yani öznelere, kulak vermektir. Ancak öznelerin belleklerindeki hatırlananlar ve unutilanlar dış etkenler tarafından belirlenmiş de olabilir. Bu sebeple, “Unutilan ve hatırlanan nedir?” ve “Neden bunlar hatırlanıyor ya da unutuluyor?”, “Kimin belleği saklanıyor?”, “Problemlili görünen bir geçmişi kim hatırlamak ister?”, “Kim, travmalarını bugüne taşıyor?”, “Olumsuz bir geçmişin belleğiyle nasıl baş edilir?” gibi sorular önemiyet kazanmaktadır. Bu sorular, araştırmanın konusu sınırında şu soruları akla getiriyor: Türkiye ile Yunanistan arasındaki Mübadele sırasında neler olduğunu kim hatırlıyor ya da kim unutmuştur; kalanlar mı, gidenler mi ya da Müslümanlaş(tırıl)anlar mı? Olanların unutilmasını kim ister? Araştırma çerçevesinde bu soruları sormak, ideolojilerin Müslümanlaş(tırıl)anlar üzerindeki etkilerini görmeyi mümkün kılmıştır. Böylece din değiştirmenin ve olayların unutilmasının ideolojik arka planı da ortaya çıkmıştır.

Tarih, Müslümanlaştırılmış Rumlar örneğinde olduğu gibi gözden uzak tutup saklamak istediği konular ile hatırlatmak ve öne çıkarmak istediği konular arasında bilinçli ve gerekçeli ayrımlar yapabilir. Ernest Renan (1990) bu durumu anlatmak için “gerekçeli/güdülenmiş unutkanlık” (*motivated forgetfulness*) kavramından faydalanır. Fransız tarihçi bunu; suçluluk, utanç, yenilgi gibi duygu durumları karşısında unutilma arzusunu anlatmak için kullanır. Ayrıca, bir milletin kimliğini tehdit ettiği düşünölen her durum veya olay da tarihin

⁵ Görüşme 30.08.2021 tarihinde gerçekleştirilmiştir.

⁶ Görüşme 15.01.2022 tarihinde gerçekleştirilmiştir.

⁷ Görüşme 21.01.2022 tarihinde gerçekleştirilmiştir.

unutkanlığına maruz bırakılabilir. Böylece tarihte yerini bulamayan insanlar ve olaylar, unutulurlar. Tarih bazı yaşananlara dair anlatısını örter, bir süre sonra kendi anlatısını oluşturur, güçlendirir ve sunar. “Ulusal anlatı bastırılmış bellekleri içinde barındırır” (Bilgin, 2013, s. 34) ve tarih “diğer” gerçeklerin göz ardı edilmesi pahasına yüceltilmesi niyetlenen anlatıları kutsallaştırır. Görünüşe göre, Mübadele de kutsallaştırılırken göz ardı edilen şeylerden biri Müslümanlaş(tırıl)mış insanların hikâyeleri olmuştur.

Unutturulan ve bugünden tamamen farklı olan geçmişi anımsama ya da anma, yaşananlara karşı direnişin bir şeklidir. Bellek yaşama tutunma ve hatırlamanın böylece mücadele etmenin bir aracı olarak belirir. Bellekleri uyarabilecek ve geçmişi bugüne taşıyabilecek siyasi konuşmalar, belgeseller, edebi eserler, radyoda denk gelinen türküler, ortak geçmişe sahip kişilerle edilen sohbetler, Yunanistan ve Türkiye’de tanıdığı olanlar, oralardan selam getiren insanlar, kemeçe ile çalınan melodiler, Rumca ya da Türkçe ninniler, yakılan mumlar, hazırlanan likörler, yeni yerleşim yerlerine geldikleri yerin adını verenler, geride kalıp yeni ismini reddedenler gibi sayısız etken vardır. Burada amaç, egemen tarihin yerine belleği koymak değil, tarihin öznelere kulak vererek geliştirdikleri pratiklerle, törenlerle yaşama tutunma, eksiklik hislerini tamamlama ve varolma çabalarını gösterebilmektir. Böylece Mübadele’nin tarihsel anlatımındaki boşluklar, bastırıldığı için gizli kalmış aile hikâyeleriyle dolacaktır.

Bir Aktarım Aracı Olarak Kültürel ve İletişimsel Bellek

Bellek varlığını, her seferinde yeniden kugulansa ve değişse de aktararak korur. Bununla birlikte kültürel belleğin, geçmişin belirli bir noktasına sabitlendiği ve dolayısıyla zamansal akıştan bağımsız olduğu da söylenir. Kültürel bellek; metinler, anıtlar, müzeler, düğün, cenaze, kıyafet odaklı gelenekler, deyişler, atasözleri, deyimler, topluluğa ait simgeler gibi kültürel öğelerle ve onların doğrudan ya da dolaylı aktarımlarıyla, pratiklerini yapmakla, onlara maruz kalmakla ya da gözlemlemekle inşa edilebilir ve tüm bu hatırlama araçlarıyla tariflenebilir (Assman ve Czaplicka, 1995, s. 126-129). Jan Assmann, hatırlamanın somut olduğunu iddia eder ve ona göre kavramlarla deneyimler arasındaki bu ilişkiden hatırlama öğeleri doğar. Bu hatırlama öğelerinin; zamana ve mekâna bağlılık, bir gruba bağlılık ve tarihin tekrar inşası gibi üç ayrı özelliği olduğunu söyler (2001, s. 41-42). Kültürel belleğin somutluğu, toplumsal kültürün korunmasını ve sürekliliğini sağlar. Böylece, geçmişe ilişkin hatırlanan, geleceğin inşasında ve tahayyülünde önemli rol oynar. Kısacası somut unsurlarla ve pratiklerle edinilmiş bilgi ve birikimin aktarılması kültürel belleğin temel dinamiklerinden biridir. Kültürel bellek, bir insanın ömrüyle sonlanmaz. Zira kişiden ziyade, kişinin olduğu topluluğun ortaklaştığı değerler üzerinde yükselir.

İletişimsel bellek ise kültürel belleğin aksine kişinin ömrüyle sınırlıdır. İletişimsel bellek yakın geçmişe dairdir ve kişinin çağdaşlarıyla ya da en yaşlı kuşağın en genç kuşakla anılarını kapsar. Ortalama üç ya da dört kuşağa kadar ulaşır, yaklaşık yüz yılı kapsar. İletişimsel bellek, heterojen ve dinamiktir. Gruba dâhil bazı kişiler daha fazla bilgiye sahipken bazıları olmayabilir, örneğin yaşlıların hatırladıkları gençlere nazaran daha eskiye gidebilir (Assmann, 2001, s. 58-62). İletişimsel belleğin aktarımında grup üyelerinin ilgisinin de etkisi olduğu belirtilmelidir.

Müslümanlaş(tırıl)mış Rum ailelerin hikâyelerindeki spiritüel pratiklerin aktarımında hem kültürel hem de iletişimsel bellek rol oynamıştır. Özellikle önceki dine dayanan bazı pratiklerin, sonra dâhil olunan dinin pratiklerine, alışkanlıklarına dâhil edilerek sürdürüldüğü, içinde bulunulan olumsuz durumla baş etmenin yöntemi olarak kullanıldığı, hikâyelerin olduğu bölümde gerek sahadan gerek araştırmalardan örneklerle belirtilmiştir. Bu hikâyelerde kültürel bellek unsurları aracılığıyla aktarımlar mevcutken, iletişimsel belleğin sözlü aktarımları; fizikötesi bağlamlar, kehanetler, manevi güç ve kutsallaştırma gibi spiritüel özellikleri olan hikâyeleri de içermektedir. Kalan, ailesinden ya da tanıdıklarından koparılan, tanık olduğu, bildiği bir geçmişten yola çıkarak kendisini bugünde var etmiştir.

Spiritüel Pratikler Üzerine

Spiritüel kelimesi, Latince “yaşam nefesi” anlamına gelen “spiritus” kelimesinden gelmektedir. Spiritüalizmle ilgili iki görüş hakimdir. İlkine göre spiritüalizm insanın evrendeki yerini tam anlamıyla benimsemesi için yaşamın anlamını ve amacını bulma arzusudur. İkinci görüşe göre ise spiritüellik, tüm evreni kontrol eden Tanrının üstünlüğüne olan inançtır (Suri ve Rao, 2014, s.26). Genel çerçeveden bakıldığında spiritüalizm, bir tür arayıştır. Bu arayış ruha, manevi olana, içsele dönüktür, maddeyi ve madde ile ilgili olanı dışarıda tutar.

18. yüzyılın ortalarından itibaren bilim dışı olarak görülen sonraları psikoloji biliminin konusu olarak değerlendirilen spiritüalizm, Osmanlı yazınına 1910’lu yıllarda girmiş, beraberinde, bilim dışı olduğu yönünde eleştiriler de geliştirilmiştir (Gözütok, 2023, s. 61-65). Carroll (1997, s. 248) da, spiritüalizmin 20. yüzyılın başına kadar yaygın şekilde uygulama alanı bulunduğunu; pek çok yerde düzenlenen otumlarda ruh çağırma deneyleri yapıldığını belirtmektedir. Spiritüalizm, yüzyıl başında hakkındaki bilimsel suçlamalar ve medyumların ortaya çıkan sahtekârlıkları nedeniyle hızla gözden düşmüştür. Günümüzde ise spiritüalizm, uygulama alanını genişletebilmiş ve yaygınlaşmıştır. Bireysel bir çerçeveden yükselip, kişinin kendini bulabilmesini, evrendeki yerini kavrayabilmesini odağına yerleştirmiştir. 2010’lu yıllardan itibaren Türkiye’de spiritüel arayışlar konusunda patlama yaşanmış, özellikle orta üst sınıflara yönelik yoga-meditasyon merkezleri çoğalmış, reiki, tanra, şifacılık, şamanlık, bioenerji, alternatif tıp ve astroloji gibi alternatif inançlar da ilgi duyulan spiritüel pratikler arasında yerini almıştır (Yılmaz, 2022, s. 375). Bu türden günümüz pratikleri spiritüellikle adlandırılrsa da dinlerin de spiritüel yönleri bulunmaktadır. Spiritüellik, insanların ilahi

olana doğru gösterdiği tepkiler bütünü (Benner, 1989, s. 21) ya da kişinin varoluşsal durumunu ve savaşını anlatan kalbi ve manevi bir güç (Goldsmith, 1992, s. 245) olarak tanımlandığında, dinler de spiritüel yönleri olan pratikler bütünü olarak kabul edilebilir.

Bu çalışma kapsamında dinsel pratiklerin, din değişimi sonrasında aktarıldığını, geçmişte edinilen inanç pratikleriyle kişinin ruhunu korumayı, beslemeyi ve arınmayı hedeflediği gözlemlenmiştir. Kişiler gizlemek zorunda kaldığı dininin pratiklerini, içinde bulunduğu durumdan ruhunu kurtarmanın yolu olarak uygulamıştır. Sessiz kalmak, mum yakmak, ev temizlemek, gizlice vaftiz olmak, dua etmek vesair pratikler, Schneiders'in (1989, s. 687) spiritüellik ile ilgili olarak öne sürdüğü üzere, "kişinin izole olması ya da inzivaya çekilmesi gibi bilinçle yaptığı hareketin yanında bu süreçte algıladıkları üzerinden kendini gerçekleştirme, aşma mücadelesi veren bir ruh hali" yaratmıştır.

Müslümanlaş(tırıl)mış Rumlar, daha önce de belirtildiği gibi gitmesi beklenirken kalanlardır. Bu kişiler çoğunlukla ailelerinden ayrı düşmüşler, yalnız ve kimsesiz kalmışlardır. Dönemin siyasi konjonktürü de düşünüldüğünde korkmak, travmalar ve belirgin iletişim sorunları yaşamak bu sürecin sonunda olağan görünüyor. Bu bağlamda spiritüalite, yaşanan zorluklara karşı dirayetli kalabilmek için önemli bir baş etme yöntemi olarak dikkat çekmektedir. Hiçdurmaz ve Öz (2013, s.52)'e göre spiritüel pratikler yaşamın sonuna dair ya da yakın kaybı süreçlerinde sağlıklı kalabilmede etkili olabilmektedir. Bu pratikler rahatlama, ümit, destek ve kaybedilen kişi ile bir bağlantı ihtimali sunmakta; yaşamın, ölümün, ölümden sonrasının belirsizliğine anlam katmaktadır. Spiritüel pratikler geride kalanların öleni onurlandırma, kalanlara yas tutma ve özellikle hayatlarına nasıl devam edecekleri konusunda rehberlik etmektedir. Yapılan görüşmelerde de kişinin, yalnız ve kimsesiz kalmasının karşısında bir anlam arayışına düştüğü, bu tür pratiklerin ise kişisel bir yolculuk yapmaya izin vererek ruhunu rahatlatmaya yardımcı olduğu ortaya çıkmıştır. Örneğin dedesi Müslümanlaş(tırıl)mış Rum olan görüşmecilerimden birinin (30)⁸ "dedem bir anda ortadan kaybolmuş mesela, bazen bir hafta, bazen bir ay. Önceleri merak etmişler, sormuşlar ama hiç anlatmamış. Zamanla alışmış herkes. Kendince inzivaya çekiliyordu herhalde" sözleri, bir diğer görüşmecimin (25)⁹ bayramlarda büyük bir titizlikle boş evlerin temizlendiği, pencerelerinde mum yakıldığı, likör yapıldığı ve yumurta boyandığına dair anlatıları, bir diğer görüşmecimin (38)¹⁰ "bir keresinde merak ettiğim için Ramazan orucunu denemek istediğimden aileme bahsetmiştim. Sözde Müslümandık ama ailem neredeyse hep birlikte kalp krizi geçiriyordu" sözü ve müslüman olmalarına rağmen domuz sosisi yapma geleneğinin aile içinde devam ettirilmesi anlatısı tüm yaşananlara rağmen bazı pratikleri sürdürerek geçmişi bugünde yaşatmayı hedefledikleri ve yeni bir anlam yaratmaya çalıştıkları izlenimini vermiştir.

⁸ Görüşme 13.09.2021 tarihinde gerçekleştirilmiştir.

⁹ Görüşme 30.08.2021 tarihinde gerçekleştirilmiştir.

¹⁰ Görüşme 11.08.2021 tarihinde gerçekleştirilmiştir.

Anlatılmamış Hikâyelerin Aktarılmış Spiritüel Pratikleri

Mübadele sırasında gitmesi beklenirken kalanlarla ilgili olarak bazı arşiv bilgilerinin araştırılmasının yanı sıra doktora çalışmam kapsamında, 11.08.2021 – 21.01.2022 tarihleri arasında gerçekleştirdiğim saha çalışmasıyla kayıt altına alınmış aile hikâyeleri bulunmaktadır. Saha çalışması sırasında 12 farklı kişiyle derinlemesine görüşme yapılmış, 11 farklı aile hikâyesine ulaşılmışken daha sonra çalışmaya katılmak isteyen 7 ayrı kişi ile sadece hikâyenin kaydı üzerinden görüşme gerçekleştirilmiş, toplamda gizli tutulmuş 18 farklı, Mübadele’de gidemeyerek zamanla Müslümanlaş(tırıl)mış Rum aile hikâyesi kaydedilmiştir. Diğer taraftan Emgili’nin (2009, s. 207-208) Başbakanlık Cumhuriyet Arşivlerinde yaptığı araştırmaya göre, Türkiye-Yunanistan arasında gerçekleştirilen mübadeleden muaf olabilmek için Müslüman biriyle evlenerek Müslümanlığa geçme vakalarının mübadele sürecinde arttığı görülmektedir. Müslüman biriyle evli olma halinin gayrimübadil olmaya yeterli olup olmayacağı konusu protokol kapsamında ele alınmadığından, hükümete danışılmıştır. Örneğin, Ankara’da ikamet eden Katina isimli Rum bir kadın, Kapadokyalı Müslüman bir erkekle evli olmasını sebep göstererek yerinde kalmak ve Mübadele’den muaf olmak için başvuruda bulunmuştur. Yetkili kişiler, benzer hikâyelere sahip kadınların durumunu ve muaf olma ihtimalini İçişleri Bakanlığı’na sormuş, vak’alar bu şekilde kayıt altına alınabilmıştır. Bakanlığın cevabı, Lozan Barış Anlaşması’ndan önce Müslüman biriyle evlenmiş Rumların, Mübadele’den muaf tutulması yönündedir. Müslümanlarla yapılan evliliklerin ve din değiştirme yoluyla kalma taleplerinin artmasının önüne geçebilmek için yeni bir yönerge belirlenmesi talep edilmiştir. Aladağ (1995), Rumları gemilere kaydetmekle görevli olan birinin notlarında “Birçok kız bana gelip onları Müslüman olarak kaydetmemi ve gitmek istemediklerini söyledi. Birçoğunun Müslüman erkek arkadaşı vardı, Müslüman olarak kaydedilmişlerdi ve Muğla’da yaşıyorlardı. Maalesef, kural değiştiği için onları resmi olarak Müslüman kaydedemedim” dediğini aktarmıştır. Bahsi geçen kural, Karma Komisyonun belirlediği, 20 Ocak 1924’ten sonra yapılan din değiştirmelerin Mübadele’den muafiyet hakkı kazandırmayacağı kuralıdır¹¹.

Emgili’nin (2009, s. 208) araştırmalarında belirttiği arşivlerdeki bir diğer vak’a ise Pandeli’nin kızı Kadriye’nindir. Müslüman bir erkekle evli olup bir çocuğu olan Kadriye hakkında Canik vilayetine bir başvuru yapılmıştır. Kadriye’nin anlaşma öncesinde evlendiği ama bulunduğu yerde nüfus kaydının olmadığı ve muaf tutulma talebi olduğu aktarılmıştır. Kadriye’nin vak’asında olduğu gibi evliliği dolayısıyla gayrimübadil olma talebindeki kişiler hakkında başka yazışmalar da gerçekleşmiştir. Dâhiliye Vekaleti’nden alınan tezkerede, 22 Temmuz 1923 tarihli Bakanlar Kurulu kararnamesi üzerinden, anlaşma öncesi Müslüman biriyle evlenen Rum Ortodoks kişinin, Rum Ortodoks kaydından çıktığı kabul edilmiş, kişi Mübadele’den muaf tutulmuştur. Aynı

¹¹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.1, Yer No: 8.49.17

tarihli kararnameye göre ihtida eden kişinin reşit olması gerekliliğine de yer verilmiştir. Örneğin, Bursalı Tevfik Bey'in evlatlığı olan Rum çocuk Despoina, İkbâl adını alıp Müslüman olmasına rağmen, reşit olmadan ihtida ettiğine kanaat getirilerek Mübadele'den muaf tutulmamıştır.

Bazı konferanslarda, söyleşilerde gizli kalmış aile hikâyelerinden söz etmeye başladıktan sonra, Türkiye'nin farklı bölgelerinden birçok mesaj almaya başlamıştım. Gelen mesajlar da gizli kalmış aile hikâyeleri ile ilgiliydi ve hikâyeler çok benzerdi. İnsanlar soyağaçlarındaki ve aile hikâyelerindeki boşluklar ve bazı ilginç gelen pratikler sebebiyle köklerini merak ediyordu. Onlardan gelen hikâyeler konuyla ilgili akademik çalışmalar hazırlamama ortam sağlamış oldu. Bu hikâyeleri kendi hikâyemle birlikte ele aldığım da hem kendi aile hikâyedeki boşlukları hem de tarihyazımındaki boşlukları doldurabilecek bilgiler edindim. Konuyla ilgili saha çalışmaları yaptım ve arşivlerdeki kayıtları gündeme getirebildim. Atina'da bulunan Küçük Asya Araştırmaları Merkezi tarafından kayıt altında alınmış hikâyeler de mevcuttur (Millas, 2014, s. 91).

Görüşmecilerimden biri (25)¹², aile hikâyesini aktarırken geçmişte uygulanan bazı spiritüel pratiklerin, bazı törenlerin bugün de devam ettiğini belirtmiştir. M.A.'nın büyük nenesi olan Fotini, Mübadele'ye dahil olmamak için bir Müslümanla evlenmeye karar vermiş ve M.A.'nın büyük dedesiyle evlenip Fadime adını almıştır. Fadime/Fotini'nin annesi, babası ve kardeşleri Mübadele'ye tabi tutulup gönderilmiştir. Anlatılanlara göre Fadime/Fotini'nin yine kendisi gibi Müslümanlarla evlenip Mübadele'ye dahil olmayan, sonradan Müslüman olan Maria ve Magdelini isimli akrabaları da vardır ama nerede oldukları bilinmemektedir. Katılımcı tarafından aile arasında da köyde de büyük nene Fadime'nin lakabının "Rum Ana" olduğu aktarılmıştır. M.A. konuyu merak ederek araştırmalarda bulunmaktadır. Artık sadece anlatılarda kalan bu aile hikâyesinin dışında ise spiritüel geleneklerin büyük bir şevkle tüm aile bireyleri tarafından sürdürüldüğünü de aktarmaktadır. Arife günlerinde boş evlerin temizlendiğini, boya yapıldığını, pencerelerine mum dikildiğini belirtmektedir. Aslında bu gelenek, Ortodoks geleneğinde İsa'nın dirilişini de simgeleyen, kutsa(n)mak, niyet belirtmek için gerçekleştirilen mum yakma pratiğinin (Αναβοντας ενα κερι με προθεση) aktarımı olarak görülmektedir. M.A. aynı zamanda, Müslüman olmalarına rağmen gül yapraklarının suda bekletilip, limon suyu eklenip güneşte bekletilerek yapılan bir likör pratiğinin de devam ettiğini aktarmıştır. Yumurta boyama ve yumurta tokuşturma adetlerinin de yakın zamana kadar sürdüğünü eklemiştir. Bu pratik, İsa'nın dirilişine ithafen gerçekleştirilen yortu olan Paskalya (Πάσχα) ile denk düşmektedir. İslami geleneklerde yer almasa bile, Hristiyanlığın en önemli yortusu olan Diriliş pratiklerinin sürdürüldüğü, manevi olan bağlılığın devam etmesinden ziyade, bunun kültürel bellek aracılığıyla aktarılan bir unsur olduğu görülmektedir. Spiritüel aktarımlar, bir yandan geçmişe dair olanı günümüze taşıırken, diğer yandan boş evlerin temizliği arınmayı ve kutsanmayı, mum yakma aydınlanmayı ve ruhları şad etmeyi temsil etmektedir. Aile büyüğü olan

¹² Görüşme 30.08.2021 tarihinde gerçekleştirilmiştir.

Müslümanlaş(tırıl)mış Rum kişinin, kendi kültürünü aktararak belleğin ruhunu beslemesini sağlayarak içinde bulunduğu durumla baş etme yöntemi geliştirdiği görülmektedir.

Spiritüel unsurların sürdürüldüğüne ilişkin bir başka olay da bazı insanların Hristiyan olduklarını sakladığı ancak çocuklarını gizlice vaftiz ettirdiği hikâyesidir. Fotiadis'in (1996, s.52) aktardığına göre, Costas Hatzibemou'nun kaleme aldığı hikâyesinde, babası 1950'lerde Feriköy'de bulunan bir kiliseye görevlendirilmiştir. O zamanlar çocuk olmasına rağmen İstanbul'da yaşadıklarını çok net hatırladığını aktaran Hatzibemou, gece ayinleri sırasında kilisenin kapılarının çalındığını ve kara çarşafli kadınların kız çocukları başta olmak üzere çok sayıda çocukla kiliseye girmek istediğini belirtmiştir. Costas Hatzibemou'nun babası gelenleri içeriye alıp, kapıları kilitlermiş. Kadınlar kucaklarındaki çocukları vaftiz ettirebilmek için kuyruğa girer ve çocuklar sessiz sedasız vaftiz edilirmiş. Bu işlem 1950'lerin sonuna kadar neredeyse her gece başka gruplarla tekrar etmiş. Sadece 1955 yılında yaşanan zorluklardan sonra bu sayı azalmış ancak yine de her gece çocuklarını vaftiz etmeye getiren insanlar olmuş. Costas Hatzibemou gecenin geç saatlerinde çocuklarını vaftiz ettirmek için gizli gizli kiliseye gelenleri şöyle tanımlamıştır: "1918-1922 yılları arasında Anadolu'da kalan, radikal İslamcılardan saklanan ve dışarıdan Müslüman gibi görünen insanlar". Hatzibemou, babasının görevi sona erdikten sonra ailesiyle birlikte Yunanistan'a dönmüştür, daha sonra köşe yazısında şu soruları sormuştur; "Acaba o insanlara ne oldu? Şu anda neredeler? Zaman içinde başlarına ne geldi? Şimdi onlar gibi onbinlerce insan varsa, acaba onlara ne olmuştur". Bu hikâyenin çerçevesinden bakıldığında, vaftiz edilmek gibi temsili dini pratikler, hangi zorluklarda olunursa olunsun, saklanarak da olsa kendine yer bulabildiğine göre bir zorunluluk olarak yaşanmıştır. Ancak diğer yandan Müslüman görünme zorunlulukları da vardır. Vaftiz (*βάπτισμα*) yani metafiziksel bağlamda "arınma" süreci, kişinin ruhen rahatlamasını sağlamaktadır. Çocuklarını vaftiz ettiren ailelerin bu dini pratikle birlikte içinde buldukları İslami çerçeveye rağmen rahatlayabilme ve bu pratikle önceki hikâyede olduğu gibi baş edebilme yöntemi geliştirdiği görülmektedir.

Gizli aile hikâyemizi bana aktaran büyük teyzemin anlattığına göre babası (büyükbabam) İshak, Samsun'un Vezirköprü ilçesindeki bir Rum köyü olan Aydoğdu'da doğmuş. 1922'deki Mübadele kararından sonra, limanlardaki kalabalık dolayısıyla bütün köyün ve hatta çevre köylerin de bir süreliğine Anadolu içlerine doğru göç ettirilmesine karar verilmiş. Büyükbabam İshak'ın sadece annesi, erkek kardeşi ve kız kardeşi varmış. Babası Mübadele'den önce vefat etmiş. Bitlis'te, Ermeniler'den boşaltılmış bir köye, kısa süreliğine yerleştirilmişler. İshak, ailesini geçindirmek için Kürt bir ailenin yanında çoban olarak çalışmaya başlamış. 4 ay sonra, askerler tarafından yeniden sürgün edilecekleri bilgisi gelmiş. Annesi, askerlerle birlikte Büyükbabamın kaldığı ve çoban olarak çalıştığı eve gelmiş ama o askerleri gördüğü an kaçmış. Bütün gün saklanmış. Askerler annesinin tüm ısrarına rağmen büyükbabamı arkada bırakmaya karar vermiş ve aramayı bırakmış. Sürgün grubunu yeniden yola çıkarıp, Mersin limanından gemilere bindirmiş ve büyükbabamı arkada bırakarak Yunanistan'a doğru yola koyulmuşlar. Büyükbabam Bitlis'te çobanları olarak yanlarında

çalıştığı Sünni-Kürt bir aile ile birlikte yaşamaya başlamış. Aile, o sırada 12 yaşında kimsesiz bir çocuk olan büyükbabama sahip çıkmış.

1959'da EOKA'nın (Εθνική Οργάνωσις Κυπρίων Αγωνιστών - Kıbrıslı Savaşçıların Milli Örgütü) Kıbrıs'taki terörist faaliyetlerini bitirmesiyle, Türk ve Yunan başbakanlar birçok farklı konferansta bir araya gelip yakın ilişkiler kurmuş ve 1963'e kadar sürececek olan çözüm süreci başlamıştır. Ek olarak, aynı dönemde Türkiye'deki yeni hükümet, o süreçte azınlıkların haklarıyla ilgili daha fazla konuşmuştur (Akgönül, 2007, s. 230). Sonuç olarak bu durum politikanın seyrini değiştirmiş ve mübadillerin memleketlerini tekrar görebilecekleri umudunu vermiştir. Yaşadığı köyün eğitimlilerinden biri olan mübadeleyle Yunanistan'a giden büyükbabamın erkek kardeşi Ioannis, tam olarak o dönemin siyasetinden faydalanarak, 1960'ların sonunda büyükbabam İshak'ı bulmak için Bitlis'e gitmiş ve 40 yıl sonra iki kardeş buluşabilmiş ve on beş gün birlikte zaman geçirebilmiş. Büyük teyzem o zamanlarda çok küçük olduğu için o günleri hatırlamadığını sadece babasının çok ağladığını hatırladığını belirtmiştir. Ioannis, kardeşi İshak'ı tekrar görmek için 1970'lerde Türkiye'ye geri gelmiş. Bu kez büyükbabam, büyükannem ve teyzem İzmir'de yaşıyorlarmış. Teyzem ve amcası İzmir'de yakın ilişkiler kurmuşlar. İzmir'de birlikte geçirdikleri zamanlarda kiliseye gittiklerini, gece beraber uyduklarını, amcasının sabahlara kadar ağladığını aktarmıştır. Bu süreçte teyzem, babasının ise çok iyi kalpli, çok sessiz, kimseye karışmayan, zaman zaman inzivaya çekilen, herkesten uzaklaşan, çok düşünen birisi olduğunu aktarmıştır. İshak'ın sessizliği, izole ve inzivaya çekilmiş hali, duygusal bağlamda içinde olduğu yalnızlıkla baş etme yöntemi olarak da görülebilir.

Teyzem ve amcası arasındaki ilişki hiç kesilmemiş, hep mektuplaşıyorlarmış. Uzun bir süre iletişimi koparmamışlar. Ancak teyzem bu ilişki açısından, yaşadıklarından, hissettiklerinden kimseye bahsetmemiş. 2000 yılında Yunanistan'a gitmeye ve amcasını ziyaret etmeye karar vermiş ve hemen bir ziyaret gerçekleştirmiş. Ziyaretinden kısa zaman sonra adres ve telefon değişiklikleri sebebiyle aralarındaki iletişim de kopmuş. Yunanistan'da akrabalarımızın varlığını öğrendiğim günden beri konuya olan ilgim dolayısıyla, yeniden iletişim kurmak için yıllarca saklı kalmış aile hikâyemizi bana anlatmaya karar verdiler. Bana anlatmayı tercih etmelerinin sebebini açıklarken, "sanki amcamızın ruhu sende, bir tek sen ilgileniyorsun, sen soruyorsun, sanki onun ateşi sana geçmiş" diyerek sürece bir kutsallık, ruhani bir bağlam atfettiler. Tarihe, etnik kökenlere, azınlık haklarına dair olan ilgimle yaptığım çalışmalar, onlar tarafından akademik olmaktan ziyade ruhani bir boyut yüklenen, manevi bir etkinlik olarak görüldü.

Araştırmalarım sonucu akrabalarımıza ulaştım ve hiç vakit kaybetmeden hepsini ziyaret ettim. Yıllarca kimsenin onları hatırlamayacağını düşünen ve buna inanan insanların yanındaydım. Bireysel kimliğim, verili olan ve gerçekte olan arasında sıkışıp kalmıştı. Aslında Rumduk ama üzerimize ne giydirildiyse öyle hareket ediyorduk. Bütün hikâyeyi detaylarıyla anlattılar. Büyükdedemin erkek kardeşinin o dönemde yazdığı notlar ise hikâyeye ışık tuttu. Dualarının kabul olduğu düşünülüyor olduğundan, küçük bir törenle büyükdedemizin

kardeşinin mezarına götürüldüm ve bana verilen mumu yakarak dua ettim. O manevi çemberin ortasındaydım ve huzurluydum. Sonuç olarak tüm saklı parçalar birleştiğinde, Büyükbabamın Anadolu bir Rum olduğunu ve Sünni-Kürt bir aile içinde Müslümanlaştırıldığını öğrendim.

Hem akrabalarımı görmek hem de gidenlerden, geride bıraktıkları akrabalarının hikâyelerini dinleyebilmek için yaptığım Yunanistan ziyaretlerimin neredeyse hepsine manevi bir anlam da yüklendi. İlk buluşmamızdaki mezar ziyaretinde mum yakarak büyükbabamın kardeşinin ruhunu kutsarken, neredeyse bütün köy beni görmeye gelmişti. Ardından bir miktar para verildi ve açıklamasının sonra yapılacağı söylendi. Büyükbabamın kardeşi Ioannis, ölmeden önce çocuklarını ve torunlarını yanına çağırarak Türkiye’de kalan akrabaları bulmadıkları için üzgün olduğunu, her gün dua ettiğini ve bir gün bir çocuğun gelip “bizi neden bulmadınız!” diyerek onlara kızacağını söylemiş. Bir altın almış ve “gelecek olan o çocuğa bu altını verin” demiş. Bana verilen para, bu altının değeri kadar olan paraydı ve dolayısıyla tüm köy tarafından Ioannis’in kabul edilen duası olduğum için manevi bir değer kazanmıştım. Tüm bu süreçlerde, ayrı düşen iki kardeşin çocuklarını ve torunlarını bir araya getirme misyonunu tamamlamış olmak, bana da manevi olarak güçlenip, evrendeki varlığımın sebebini bulduğumu düşündürmüştü. Kısa bir süre sonra Ioannis’in çocukluk arkadaşı olduğunu söyleyen oldukça yaşlı bir amca beni yanına davet etti. Kahve içtiğimiz sırada bana dönerek, “geleceğini biliyordum” dedi. “Ioannis hep dua ediyor, boş zamanlarında bile kiliseye gidiyordu. Kimse ona inanmamıştı ama ben inanıyordum çünkü kan ve toprak hiç bir zaman unutmaz birbirini” diye açıklama yaptı. İncil’den örnek verip “.....Çünkü açığa çıkarılmayacak gizli hiçbir şey yok; bilinmeyecek, aydınlığa çıkmayacak saklı hiçbir şey yoktur....”¹³ diyerek, gerçekleşenleri kutsal kitaba referansla destekledi. Orada bulunuşum, uzun süreli araştırmalarım, Yunanca-Türkçe çeviriler ve daha birçok şey, bir kehanete indirgenerek yeniden manevi bir boyut eklenmiş oldu. Büyük dedemin kardeşi Ioannis’in dua ederek gerçekleştirdiği spiritüel pratiğin benim üzerimden karşılık bulması bu hikâyenin finali idi. Bu noktadan sonra büyükbabam İshak için de, kardeşi Ioannis için de isim günlerinde mum yakarak dua etme pratiğim gelişti. İnzivaya çekilmek, sessizleşmek, mum yakmak, dua etmek gibi kalben yaptığım törensel pratikler kültürel ve iletişimsel belleğin sığınaklarından aktarılan baş etme yöntemleri olarak bana miras kalmış oldu.

Sonuç

Türkiye ve Yunanistan’ın milli anlatılarına göre, Nüfus Mübadelesi bir başarı öyküsüdür. Bu öyküye göre insanların korumuşlardır. Her iki ülkede de artık büyük azınlık gruplar kalmamıştır. Böylece iki ülke arasında iyi ilişkiler yaratılmış ve politikaları üzerinde olumlu bir etki bırakmışlardır (Yıldırım, 2010). Oysa tam aksine,

¹³ İncil’in Luka 8-25, Mar.4:21-25 bölümü.

Mübadele başarılı olmamıştır; yöneticilerin zoruyla insanlar göç ettirilmiş ve her ne yaşandıysa unutmaya ya da yaşananların üstünü örtmeye zorlanmışlardır. Kalanlardan ise uzun yıllar kimse söz etmemiştir.

Mübadele hâlâ insanların belleklerinde, bazıları gizli kalmış hikâyelerde, spiritüel aktarımlarda ve geleneklerde yaşamaktadır. Mübadele sürecinde din değişimiyle bir kimlik stratejisinin uygulanmış olması insanların kendi topraklarında kalmak için ürettiği bir tür çözüm olarak görülebilir. Gitmesi beklenirken ve istenirken kalanlardan bazıları sevdikleriyle evlenmiş, bazıları kaçırılmış, bazıları evlatlık edinilmiş, bazıları kalabalık limanlarda ailesini kaybetmiştir. Yaşadığı yeri terk etmeyen ya da edemeyen bu kişiler zamanla çoğunluğa benzemiş ve yaşananları unutmaya çalışmışlardır. Buna rağmen onların hikâyeleri farklı zamanlarda, bazen farklı kişiler aracılığıyla, bazen bir mektup, bazen bir merak, bazen dini bir pratik üzerinden saklandıkları yerlerden çıkmaya başladı. Kişiler yaşadığı fenalığı unutmadılar ama çoğu zaman inzivaya çekilip sessiz kaldılar. Bununla birlikte bireysel olarak ruhunu kurtarabilecek/rahatlatabilecek bazı pratiklerini sürdürdüler ve aktardılar. Danacıoğlu (2001, s. 200) tarafından da ifade edildiği gibi, hiçbir toplum ya da birey sonsuz bir “şimdi” içerisinde var olamaz ve bu noktada tarih kritik bir rol oynar, bugünün ve yarının inşasına doğrudan katkı sağlar. İnsanlar kendi hikâyelerini, geleneklerini, hem bağlı olduğu topluma hem de kendine ait spiritüel pratikleri derin ve detaylı şekilde dile getirmeye, bunca zaman üstünü örttüğü örtüyü kaldırmaya başladı.

Saklanmak ya da bir diğer deyişle sessiz kalmak bu grup için yeni kimliğin kabulünün bir göstergesi ve uygulanan kimlik stratejisinin olabildiğince ulusal bağlamda geçerli olan, egemen kimliğe benzemeyi hedefleyen asimilasyon stratejisi (Camilleri, 1990, s. 49) olduğu söylenebilir. Henüz kimlik algıları gelişmeden (bu durumda bebeklerden bahsedebiliriz) geride bırakılan insanların gerçekle yüzleşmesi için ise tek yol daha önce de bahsedildiği gibi kendi hikâyelerini üçüncü bir şahıstan dinlemeleridir ya da bir kültürel pratiğin kendilerine aktarımıdır. İletişimsel ve kültürel bellek sayesinde hikâye ve pratik aktarımının tamamlandığı ve kuşaklararası bağın kurulduğu durumlarda ise hikâyeyi kabullenmiş kişilerin uyguladığı kimlik stratejisinin egemen grupla benzerliklerin arandığı fakat farklılıkların olduğu gerçeğini de vurgulayan “kimliklenerek entegrasyon” (Yücel, 2019, s. 404) stratejisi olduğu söylenebilir. Benzerliklerin de farklılıkların da bir noktada spiritüel gelenekler üzerinden netleştirildiği, aile bireyi tarafından tespit edilen kültürel bellek aktarımlarından da görülebilmektedir. Spiritüalizme olan ilginin artışına dair yapılan bir araştırmada, toplumların bu tarz bir ihtiyacının olduğu söyleminin oranı 1976 yılında %12 iken 1998 yılında %52'ye yükselmiştir. Bu durumda araştırmacılar anlam arayışında olan bir "arayan" kuşak olduğuna kanaat getirmişlerdir (Drumheller, 2005, s. 52). “Bellek Patlaması” olarak tariflenen ve disiplinlerarası çalışmaların bellek konusunda yoğunlaştığı dönemin 1980'ler olduğu düşünüldüğünde (Erll, 2008:1) anlam arayan kuşağın geçmişle bellek, duygu, inanç, spiritüellik bağlantısı kurma çabasında olduğunu da söyleyebiliriz. Görünen o ki, Müslümanlaş(tırıl)mış Rum aile hikâyesine sahip bazı kişilerin içinde bulunduğu arayışlarda

buldukları ise bu süreci yaşamış büyüklerinin kültürel bellek aracılığıyla aktarımını gerçekleştirdiği spiritüel pratikler olmuştur.

Ulus-devlet ve homojen toplum yapısı olan yeni bir devlet kurma düşüncesi, geride veya yerinde kalan gayrimüslimler için yaşamın zor olduğu bir dönemi beraberinde getirmiştir. Yerinde kalanların kimlikleri, kurulması arzulanan devletin organizasyonel yapısına karşı çıkamamıştır (Gündoğan, 2002, s. 185). Gayrimüslimlerin sosyal açıdan şeytanlaştırılması ve bu konu hakkında yaratılan algı, yerinde kalan insanların gizli kalmasına sebep olmuştur. Asıl kimlik saklansa da, kültürel aktarım kendine sığınaklar geliştirmiş, anlam arayışı ve yaşama tutunma çabası bellekler üzerinden sürmüştür. Bu noktada içinde bulunulan eksiklikle/parçalanmayla/yalnızlıkla baş etmek için spiritüel pratikler, yer yer kültürel bir öge yer yer dini bir pratik örtüsüyle aktarılmıştır. Hikâyelerde de görüldüğü gibi özneler, sistemin de getirisiyle sessizleşmiş ve kendine sığınmış ve sığındığı yerde belleğiyle karşılaşmıştır. Anlam arayışını, ruhani beslenmeyi, manevi güçlenmeyi, çıktığı varoluş yolculuğunu susarak, uzak durarak, inzivaya çekilerek, yer yer mum yakarak, çocuğunu gizlice vaftiz ettirerek, boş evleri temizleyip gidenleri anarak, geçmişi bugünde yaşatarak gerçekleştirmiştir ve gerçekleştirmeye devam etmektedir.

Kaynakça

- Akçam, T. (2014). Ermenilerin Zorla Müslümanlaştırılması. İstanbul: İletişim.
- Akgönül, S. (2007). Türkiye Rumları. (C. Gurman, Çev.) İstanbul: İletişim.
- Aladağ, E. (1995). Andonia Küçük Asya'dan Göç, Belge Yayınları, İstanbul, 1995
- Andreadis, Y. (1999). Gizli Din Taşıyanlar. İstanbul: Belge.
- Arı, K. (2003). Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925). İstanbul: Tarih Vakfı.
- Assmann, J. (2001). Kültürel Bellek (A. Tekin, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Assmann, J. ve Czaplicka, J. (1995). Collective Memory and Cultural Identity. *New German Critique*. 65, 125-133
- Aydın, S. (1998). Kimlik Sorunu, Ulusallık ve Türk Kimliği. İstanbul: Öteki Yayınevi.
- Benner, D. G. (1989). Toward a psychology of spirituality: Implications for personality and psychotherapy, *Journal of Psychology and Christianity*, 5, 19-30.
- Bilgin, N. (2013). Tarih ve Kolektif Bellek. İstanbul: Bağlam.

- Bryer, A. (1983). The Crypto-Christians of the Pontos and Consul William Gifford Palgrave of Trebizond, *Deltio Kentrou Mikraasiatikon Spoudon* 4, 17-34.
- Camilleri, C. (1990). *Stratégies identitaires*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Cin, T. (2007). Yunanistan'ın "Pontus Soykırımı" İddiaları ve Türkiye. 38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları) Kongresi Bildiriler, Ankara. Eylül.
- Çavdar, O. (2020). *Sivas Katliamı: Yas ve Bellek*. İstanbul: İletişim.
- Danacıoğlu, E. (2001). *Geçmişin İzleri: Yanıbaşımızdaki Tarih İçin Bir Kılavuz*. İstanbul: Tarih Vakfı.
- Deringil, S. (2017). 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde İhtida ve İrtidad. İstanbul: İletişim.
- Devellioğlu, F. (2004). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 21. Baskı, Ankara: Aydın Kitabevi.
- Devlet İstatistik Enstitüsü (1990) *Türkiye İstatistik Yıllığı 1929-1930*, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Drumheller, K. (2005). Millennial Dogma: A Fantasy Theme Analysis Of The Millennial Generation's Uses And Gratifications Of Religious Content Media, *Journal of Communication and Religion*, 28, 47-70.
- Emgili, F. (2009). Mübadeleden Kurtulma Çabası Olarak: İhtida. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28, 45, 221 - 234.
- Erl, A. (2008). *Cultural Memory Studies: An Introduction*. Astrid Erl ve Ansgar Nünning (Der.), içinde, *Cultural Memory Studies An International and a Interdisciplinary Handbook* (s. 1-19). Berlin: Walter de Gruyter
- Fotiadis, K. (1996). *The Ethnic and Religious Consciousness of the Greeks of Pontos*. Thessaloniki: Aristotle University Press.
- Goldsmith, R. J. (1992) The essential features of alcohol and drug treatment. *Psychiatric Annuals*, 22(4), 19-24.
- Gözütok, T. T. (2023). Osmanlılarda Sözdebilim Tartışması: Spiritüalizm Örneği (1910). *Kaygı*, 22 (1), 61-87.
- Gündoğan, A. O. (2002). *Devlet ve Milliyetçilik*, Doğu Batı, 6.
- Hasluck, F. W. (1921). The Crypto-Christians of Trebizond. *Journal of Hellenic Studies*, 41.
- Herzog, B. (2009). *Collective Forgetting: A Reflection on a Residual Expression In Sociology Of Memory Papers from the Spectrum*, edited by N. Packard. Newcastle Upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.

- Hiçdurmaz, D. ve Öz, F. (2013) Stresle Başetmenin Bir Boyutu Olarak Spiritüalite, Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi, 1(16), 50-56.
- Hionides, C. (1988). The Greek Pontos: Mythology Geography History Civilization, Boston.
- Hirschon, R. (1998). Heirs of the Greek Catastrophe. Berghahn Books.
- Kaya, M. (2018). Müslümanlaş(tırıl)mış Rumlar: Bir Bellek Anlatısı. İstanbul: Libra Kitap.
- Καγιά, Μ. (2021). [Ο εξισλαμισμός των Ελλήνων της Μικράς Ασίας την περίοδο 1919-1925. Μία μελέτη....](#)
Θεσσαλονίκη: [Εκδόσεις Κυριακίδη](#)
- Kenanoğlu, M. (2004). Osmanlı Millet Sistemi. Mit ve Gerçek. İstanbul.
- Krstic, T. (2015). Osmanlı Dünyasında İhtida Anlatıları: 15-17. yüzyıl. Kitap Yayınevi.
- İskân Tarihçesi (1932) Hamid Matbaası, İstanbul.
- Ladas, S. P. (1932). The Exchange Of Minorities Bulgaria, Greece, and Turkey. New York, MacMillan Co.
- Marti P. (2008). Identité et stratégies identitaires, Empan, 3, 71, 56-59.
- Millas, H. (2014). Göç: Rumlar'ın Anadolu'dan Mecburi Ayrılışı (1919-1923). İstanbul: İletişim.
- Ocak, A. Y. (1998). Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler. İstanbul: Türkiye Ekonomi ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Olick, J. ve Robbins, J. (1998). Social memory studies: From "collective memory" to the historical sociology of mnemonic practices. Annual Review of Sociology, 24(1), 105-140.
- Öksüz, H. (2000). Türk-Yunan Nüfus Değişiminin Sebep ve Bazı İstisnaları, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C.XVI, 48, 757-768.
- Pears, E. (1911). Turkey and its people. London: Methuen & Co Ltd.
- Polian, P. (2004). Against Their Will: The History and Geography of Forced Migrations in the USSR. Budapest: Central European University Press
- Renan, E. (1990). What is a Nation? in Nation and Narration, Homi. Edited by K. Bhabba, 8-22. London: Routledge
- Schneiders, S. M. (1989). Spirituality in the Academy, Theological Studies, 4(50), 676-697.
- Suri, R. ve Rao, J. (2014). Impact of Spiritual Marketing on Different Segments of Tourists and Their Evaluation of the Site. Journal of Business & Economic Polic, 1(1): 26-34.

Şimşir, B. (1990). Lozan Telgrafları I (1922-1923), Ankara: TTK Basımevi.

Tzedopoulos, Y. (2009). Public Secrets: Crypto-Christianity in the Pontos. Deltio 16, Atina Küçük Asya Araştırmaları Merkezi Dergisi.

Üngör, Ü. Ü. (2012). Orphans, Converts and Prostitutes: Social consequences of War and Persecution in the Ottoman Empire, 1914-1923, War in History, 19/2, 173 - 192.

Yıldırım, O. (2016). Diplomasi ve Göç. İstanbul: Bilgi Üniversitesi.

Yıldırım, O. (2010). Ladas, Pentzopoulos ve Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi: Bir üst-anlatının anlatısı, Toplum Bilim, 119, 184-205

Yılmaz, H. Z. (2022). Türkiye'de spiritüel arayışlar deizm, yoga, budizm, meditasyon, reiki vb. Kitap değerlendirmesi. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 31(1), 375-380.

Yücel, H. (2019). Günümüz Türkiye'sinde Ermeni Genci Olmak: İstanbul'daki Ermeni Liseleri Mezunu Gençlerin Kimlik Algıları, Kimlik Kaynakları ve Kimlik Stratejileri. Alternatif Politika, 11 (2), 401-429.